

Tarihsel Bakımdan Halifelik

- Ortaya Çıkışı, Geçirdiği Aşamalar -

Numan Durak Aksoy*

Özet:

Halifelik, bütün İslam tarihi boyunca İslam toplumlarının yegane yönetim biçimi olarak algılanmıştır. Gerçekte ise güce dayalı bir sistemden başka bir şey olmayan halifeliğin geçirdiği tarihsel aşamalar incelendiğinde, dini olmaktan daha çok siyasi bir kurum olduğu görülmektedir. Biz bu çalışmamızda, halifeliğin ortaya çıkışından, 3 Mart 1924'te kaldırılışına kadar geçirmiş olduğu tarihsel süreçleri incelemeye çalıştık.

Anahtar Kelimeler: Halifelik, Hilafet, Emeviler, Abbasiler, Osmanlılar, Selçuklular

Abstract:

Historical Viewpoint: The Caliphate –Its Come out and states which its pass on-

The Caliphate is perceived only management system in all islamic nations. Especially it can be seen that the Caliphate is only a system which based on the power. In our syudy we try to examine that from appear of the Caliphate to liöed 3 March 1924 all of historical processes.

Key Words: The Caliphate, Emevis, Abbasids, Ottoman Empire

GİRİŞ

Halife kelimesi sözlükte; vekil, birinin yerine geçen kimse, Hz. Muhammed'in vekili olarak Müslümanların İmamı ve Şeriat'ın koruyucusu¹ anlamlarına gelmektedir. İslam camiasının en yüksek reisinin yani İmamı'nun unvanı² olarak halifeyi İslam alimleri "din ve dünya işlerinin yürütülmesi hususunda şeriat sahibine naiplik etmek" anlamında kullanmışlardır³.

* Yrd. Doç. Dr., İnönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi.

¹ Ragıb el-İsfehani, **el-Müfredat fi Garibi'l-Kur'an**, İstanbul, 1986, 293; İbn Manzur, **Lisanu'l-Arab**, Beyrut, 1997, IV.183-183; Şemseddin Sami, **Kâmûsu't-Türki II**, İstanbul, 1985, 465.

² Arnold T.W., "Halifelik", **İ.A.**, V/I, 148.

³ Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Maverdi, **Ahkamu's-Sultaniyye**, Beyrut, 1994, 29; İbn Haldun, **Mukaddime**, Kahire, t. II.578; Ebu'l-Muin en-Nesefi, **Tabsiretü'l-Edille fi Usulü'd-Din**, Dımaşk, 1993, 191; Muhammed Ebu'z-Zehre, **Tarihu'l-Mezahibi'l-İslamiyye**, y. 1989, 20; Ali Duman, **İslam Hukukuna Göre Siyasi Fikir Hürriyeti**, Basılmamış Doktora Tezi, Konya, 1999, 89.

Gerek mikro gerekse makro düzeyde her ne suretle olursa olsun bir araya gelmiş toplumun işlerini çekip çevirecek yöneticiye, başkana ihtiyaç duyulması, inkarı mümkün olmayan sosyal ve siyasî bir olgudur. Dolayısıyla her toplumun bir yönetime gerek duyacağı açıktır⁴. Meseleye bu yönden bakılacak olursa Hz. Peygamber, Medine’de kurduğu İslam toplumunun başkanıdır. Diğer bir anlamıyla Hz. Muhammed, peygamber olması hasebiyle Müslümanların dini lideri ve Medine’deki toplumun siyasal işlerini üstlenen bir idareci olmak bakımından da halkın dünyevî lideridir.

Halife kelimesi Kur’an-ı Kerim’de, yalın haliyle sadece iki ayette geçmektedir⁵. Bunların her ikisinde de halife kelimesi, Hz. Muhammed’in yerini alacak kimse şeklindeki terim anlamında kullanılmamış olduğu gibi, bu anlamda kullanılacağına dair ne bir işaret ve ne de bir delil bulunmaktadır.

Hz. Muhammed’in vefatının ardından ortaya çıkan halifelik ise görünüş itibariyle Hz. Peygamberin toplum içerisinde gerçekleştirdiği fonksiyonları sürdürebilmek amacıyla, ilk dönem İslâm toplumunda ortaya çıkmış bir siyasal sistemdir. Halifelik, başlı başına bir araştırma konusu olduğundan dolayı burada her yönüyle, teferruatlı bir şekilde incelememiz söz konusu değildir. Bu araştırmamızda Hz. Peygamber’in vekilliği demek olan halifeliği, hukukî boyutları, geçirdiği siyasal aşamaları ve bu aşamaların sonuçları bakımından ele almayı amaçlamaktayız.

1. Halifeliğin Ortaya Çıkışı ve Raşit Halifeler

Hz. Muhammed hayatta iken hem devlet başkanı, hem Peygamber olarak devletin başıdır. Bundan dolayı Peygamberimizin zamanında Müslümanlar arasında her hangi bir ihtilâf söz konusu değildir. Hz. Muhammed’in vefatının ardından ortaya çıkmış olan halifelik ise, Hz. Muhammed’in vekili olarak Müslümanların İmamı ve Şeriat’ın koruyucusu olarak kabul edilen kimseler tarafından icra edilen siyasi bir kurumdur⁶.

⁴ İlk dönem İslâm toplumunun ve sonraki dönem Müslümanlarının sosyal düzenlerinin gerçekleştirilmesinde siyasal iktidara olan ihtiyaç konusunda geniş bilgi için bkz. Duman, Siyasi Fikir Hürriyeti, 90.

⁵ “Hani Rabbin Meleklerle demişti ki: Ben yeryüzünde bir Halife yaratacağım...” Bakara, 2/30, “Ey Davud! Biz seni yeryüzünde halife yaptık...” Sâd 38/26.

⁶ Geniş bilgi için bkz. Duman, Siyasi Fikir Hürriyeti, 89-90; Ali Duman, “İslam Amme Hukuku Tarihinde Bir Dönüm Noktası: Sakifetu Beni Saide”, *Ekev Akademi Dergisi*, Yıl: 8, 21 (Güz, 2004), 141-152.

Halife seçimi veya kısaca hilafet konusu Müslümanların peygamberin vefatının ardından karşı karşıya geldikleri en büyük ve en önemli ihtilafı.⁷ Peygamberin ölümüyle birlikte başlayan bu ihtilaf bir takım kabile çekişmelerini de beraberinde getirmiştir. Ensar ve Muhacirler arasında başlayan ve peygambere yakınlıktan tutun da misafirperverliğe kadar hizmet söylentileri devam eder ve sonunda her iki taraftan birer emir seçilmesi önerisine kadar varan halifelğin ortaya çıkış süreci Sakife Oğulları Gölgeğinde başlar.⁸

Bir takım tartışmalar sonucu Saide Oğulları Gölgeğinde toplanan kalabalık, Hz. Ebu Bekr'i Devlet Başkanı (Halife) seçer. Cumhuriyet rejimi olarak ifade edebileceğimiz bir sistem içinde Devlet Başkanı seçilen⁹ Hz. Ebu Bekr halka yayınladığı bir mesajında: *"Ey Müslümanlar, ben size devlet başkanı seçilmiş bulunuyorum, bana bu hususta yardımcı olunuz. Şayet hizmette kusur edersem beni ikaz edersiniz. Şu hususta işaret etmek isterim ki sizin kuvvetiniz, zayıfın hakkını alıncaya kadar kuvvetlidir,"* sözleriyle halka hizmet edeceğini ve herkese kanun önünde eşit haklar tanıyacağını ifade eder.

Görüleceği gibi Ebu Bekr'in halife olmasında belirleyici bir Nass olmayıp bir nevi seçimle sonuçlanmış ve Ebu Bekr'in ifadesinden de anlaşılacağı gibi her türlü şartlar koşulmamış tamamen sosyal şartlar mülahazası sonucu Hz. Ebu Bekr Halife seçilmişti.

Çünkü yapılan bu toplantıda Ensar ve Muhacirler arasında Hz. Peygamber'e halife olacak şahıs araştırılırken hiç kimse Resulullah'tan naklen tek hadis

⁷ Ebu'l-Hasen Ali b. İsmail el-Eş'arî, *Kitâbu Makalâtı'l-İslâmiyyîn ve'htilâfi'l-Musallîn*, neşr. Helmut Ritter, Weisbaden, 1980, 2; Ebû Muhammed el-Hasen b. Musa en-Nevbahtî, *Fıraku's-Şî'a*, Necef, 1936, 2; Ebu'l-Feth Muhammed eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, Beyrut, 1993, I.23, I.31; Şerafeddin Yalıtıkaya, *"İslam'da İlk Fikrî Hareketler ve Dînî Mezhepler III"*, Darü'l-Fünûn İlahiyat Fakültesi Mecmuası, XIV, 3; Muhammed Ebu'z-Zehre, *Târîhü'l-Mezâhibi'l-İslâmiyye fi's-Siyâseti ve'l-'Akâidi ve Târîhi'l-Mezâhibi'l-Fıkhiyye*, ys, 1989, 20 vd; Hüseyin Hatemi, *İslâm Hukukunda Devlet Yapısı*, İstanbul, 1970, 58; Ziyauddin Rayyıs, *İslam'da Siyasi Düşünce Tarihi*, çev. İbrahim Sarmış, İstanbul, 1995, 87-88; Ethem Ruhî Fığlalı, *İmamiye Şîâsi*, Ankara, 1984, 23; Duman, *Siyasi Fikir Hürriyeti*, 107.

⁸ Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târîhü'l-Ümem ve'l-Mülûk*, Beyrut, 1988, II.241-246; Eş'arî, 2-5; Ebû Muhammed Abdülmelik b. Hişam (İbn Hişam), *es-Siretü'n-Nebeviyye I-IV*, tah. Mustafa es-Sakâ-İbrahim el-Ebyûrî-Abdülhafız Şıblî, Daru İbn Kesîr, Beyrut, ts , IV.656-661; Ebu'l-Hasan Ali ibnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târîh*, Beyrut, 1995, II. 325-332; Ebû Muhammed Abdillâh İbn Kuteybe ed-Dineveri, *el-İmame ve's-Siyâse*, İnan, 1413, I.21-27; İbn Kuteybe ed-Dineveri, *el-Me'ârif*, Beyrut, 1970, 74; Duman, *"Sakifetu Beni Saide"*, 147.

⁹ Fahrettin Atar, *İslam Adliye Teşkilâtı*, Ankara, 1991, 63.

rivayet etmemiştir.¹⁰ Zaten bu konuda belirleyici bir Nass ve işaret bulunsaydı bu tür tartışmalar olmazdı. “İmamlar Kureyş’ten olur” hadisi de mezhep taraftarlığı ve kabile, asabiyet ve kavmiyetçilik anlayışı ile rivayet edilmiş bir sözdür, demek hiç de isabetsiz sayılmaz.

Bu toplantıda Ensar ile Muhacirlerin üzerinde birleştikleri hususlar şunlardır:

- Çıkış ve yayılışı sırasında İslamiyet’e malı ve canıyla hizmet
- İslâmiyet’i kabul etme sürecindeki kıdem
- Risaletin Cahiliye devrinden itibaren Kureyş’e ait oluşu; Nübüvvetin onların içinden çıkışı ve böylece Arapların “emirlik hususunu yalnızca Kureyş’e mahsus bilmeleri”
- Resulullah’a (sav) yakınlık, tecrübe ve aynı kabilede olma.

Diğer taraftan daha “Cahiliye Devri” Araplarında “Emir, hem padişah, hem kadı, hem maliye nazırı, hem asker kumandanı, hem her şeydir”¹¹. Bunlardan da anlaşılacağı üzere Ebu Bekr’in halife seçilmesinde herhangi bir Nass veya işaret değil, doğrudan gelişmekte olan İslam devletinin savunması ve yayılmasını gerçekleştirebilecek birliği ve düzeni koruyabilecek kabiliyette oluşu, Kureyşli olmak habibiyle de nesep, yaşlılık ve tecrübe bakımından etrafında saygı uyandırışı, Müslüman olmakta ki kıdemi ve Resulullah (sav)’ın en yakın arkadaşı oluşu gibi, vasıflar rol oynamıştır.¹²

Hiz. Ebu Bekr’in iki yıllık hilafeti, çevrede baş gösteren Dinden Dönme (ridde) olaylarının kararlı bir şekilde bastırılması, Irak ve Suriye fetihlerine girilmesi ile geçmiştir. Hiz. Ebu Bekr hastalığı ağırlaşınca birçok sahabeye Hiz. Ömer hakkındaki kanaatlerini sorar hepsi de ondan sitayişle söz ederek, bu işi ondan daha iyi yapacak birinin bulunmadığı hususunda birleşirler ve neticede Hiz. Ömer, Hiz. Ebu Bekr’in vasiyeti üzerine halifelige getirilir. Sahabeden bir kısmı Hiz. Ömer’in sertliğini söylemiş olsalar da, onu adil ve gerçekten İslâm’ın

¹⁰ Gerçi Eş’ari (Makalat 2), Hiz. Ebubekir’in “İmamet Kureyş’tendir” hadisini delil olarak zikre[®]ğini söylüyorsa da, ilk devir tarihçilerinin hiçbirinde buna dair bir tek teyit yoktur; Mehmed Said Hatipoğlu, “İslâm’da İlk Siyasî Kavmiyetçilik Hilâfetin Kureyşliliği”, AÜİFD., C. XXIII, Ankara, 1978, 147; Fiğlalı, , 42.

¹¹ Fiğlalı, , 43.

¹² Muhammed Hamidullah, **İslâm Peygamberi**, çev. Salih Tuğ, İstanbul, 1991, II.846, 853; Philippe Hi[®]i, **Siyâsî ve Kültürel İslâm Tarihi**, çev. Salih Tuğ, İstanbul, 1980, I.210; Fiğlalı, , 46; Duman, Siyasî Fikir Hürriyeti, 166.

şanını yücelten emsalsiz bir idarenin mümtaz mümessili olduğunu da kabul etmişlerdir. Hz. Ömer'in bu şekilde halifelğe gelmesi dolayısıyla **istihlaf** adı verilen, önceki yöneticinin kendisinden sonra kimin yönetime geleceğini etrafındakiyle istişare ettikten sonra açıklaması şeklindeki seçim biçimi ortaya çıkmış olmaktadır¹³

Hz. Ömer'in on yıldan biraz fazla süren halifeliği İslam dünyasının her bakımdan gelişme ve genişleme dönemi olmuştur. Selefinin iki yıllık halifeliğinde olduğu gibi onun halifeliği sırasında da, Müslümanlar arasında itikadî yönden her hangi bir ihtilafın varlığına rastlanılmaktadır.

Hz. Ömer azatlı kölesi ve Hıristiyan olan biri tarafından hançerlenince, vefatından önce halifelik için kimseyi aday göstermeyerek halife seçimi işini bir şûrâya havale etmiştir ki, bu şûra heyeti hayatlarında cennetle müjdelenen Aşere-i Mübeşşere'den sağ kalanlarla Hz. Ömer'in kendi oğlu Abdullah'tan meydana gelmektedir.¹⁴

Bu şûra uzun süren müzakerelerden sonra Hz. Osman b. Affan'ı halife olarak seçmişlerdi. Şûra'da bulunan Abdurrahman b. Avf, Osman b. Affan, Ali b. Ebi Talib, Zübeyir b. Avvam, Talha b. Ubeydullah ve Sa'd b. Ebi Vakkas ile üye sıfatı ile olmayıp müşavir olarak bulunan Hz. Ömer'in oğlu Abdullah, seçimde Allah'ın Kitabı'na, Resulü'nün Sünneti'ne uymak ve kendinden önceki iki halifenin yolundan gitme şartını koymuşlardır. Bu şartlara Hz. Ali "gücümün ve bilgimin yettiği kadar" cevabını verirken Hz. Osman "evet" cevabının verince, Şûra, Hz. Osman'ı tercih etmiştir.

Hz. Osman'ın seçilişinde bu tereddütsüz olarak verilmiş evet cevabı kadar yaşının büyüklüğü ve yaratılışının yumuşaklığı rol oynamıştır, denilebilir. Burada da görüldüğü gibi üçüncü halifenin tayin şekli de bir tür seçimle olmuştur ve bir Nass söz konusu değildir.

Hz. Osman'ın hilafeti tarihte genellikle ikiye ayrılır. Birinci altı yıllık dönem iyi idare, ikinci altı yıllık devre de "gayri meşruluk ve karışıklık" ile tavsif edi-

¹³ Taberi, II.352; İbnü'l-Esir, II. 425; İbn Kuteybe, el-İmame, I.35 vd.; Bakillani, 196; Fiğlalı, , 48; Duman, Siyasi Fikir Hürriyeti, 152.

¹⁴ Fiğlalı, 42; Andre Miguel, 82.

lır. Bu tür ayrımlar karışıklıkların ve isyanların, ikinci devrede daha çok olmasından kaynaklanmaktadır.

Hız. Osman devrindeki karışıklıklarda onun dini anlamda “gayri meşru” idaresinden söz etmek haksızlık ise de, Haşim oğulları ve Ümeyye oğulları arasındaki rekabet ve ayrılıkların önemli rolü olduğu üzerinde durulabilir. Öte yandan bu devirde doğan karışıklıklar ve soylar arasındaki çekişmelerin tezahürleri, daha sonraları Şia’nın doğuşu ve gelişmesine küçümsenmeyecek tesirlere sebep olmuştur.

Cömertliği, yumuşak huyluluğu, tevazuu ve hayası ile tanınmış olan Hız. Osman devrinde ortaya çıkan karışıklıklarda selefi Hız. Ömer kadar dirayetli olmayışı ve gelenleri her hususta serbest bırakışı, aldırmayışı bize göre fitnenin çıkışındaki amillerin başlıcalarından biri olarak gözükmektedir.

Bu şekildeki idare toplumda huzursuzluklara yol açtığı gibi neticede isyancıların ortaya çıkmasına da zemin hazırlamıştır. Basra, Kufe ve Mısır’dan gelen isyancılar Medine’yi muhasara ederek Halifeyi azl etmek istemişler, Hız. Osman onları konuşarak ikna etmeye çalışmıştır¹⁵. Ancak Hız. Ali, Talha ve Zübeyr’in oğulları ve diğer vazifelilerce korunmasına rağmen içlerinde Hız. Ebu Bekr’in oğlu Muhammed’in de bulunduğu bir grup tarafından 18 Zilhicce 17 Haziran 656 tarihinde feci şekilde katl edilmiştir. Hız. Osman’ın şehit edilmesiyle, Hız. Osman zamanında başlamış olan fitne doruğa ulaşmıştır.

Halife Hız. Osman’ın Haziran 656 yılında feci şekilde şehit edilmesine son derece üzülen Hız. Ali ve diğer ashap Mescit’te toplanarak yeni halife seçimine giderler ve Ali b. Ebu Talib’e teklif edilen hilafeti Hız. Ali, orada bulunan Talha ve Zübeyr’e teklif eder. Fakat ısrar üzerine kabul eder. Hız. Ali’nin hilafete geliş tarihi ihtilafli olmakla birlikte Hız. Osman’ın şahadetinin beş veya yedinci günü olarak tahmin edilmektedir.

Hız. Ali, biatten sonra en önemli mesele olan Hız. Osman’ın katillerinin bulunması ve cezalandırılması konusunda daha işin başında yıpratılmaya başlanır. Kendisine ilk anda biat eden, Hız. Talha ve Hız. Zübeyr katillerin cezalandırılma-

¹⁵ İbn Kuteybe, el-İmame, I,46-62

sında ısrar ediyorlardı. Hz. Ali’de haklı olarak “Bize hükmeden bu kavimle nasıl başa çıkarım” deyip, beklemeyi ve ortalığın yatışmasını uygun görüyordu.¹⁶

Bu düşüncesinde kendisine fiilen yalnız Medine’de biat edilmiş olması, vilayetinin durumunun henüz aydınlanmayışıdır. Nitekim diğer vilayetler biat ederse de Şam Valisi Muaviye b. Ebu Süfyan kendisini biate davet için gelen elçiyi reddeder ve Hz. Osman’ın kanını talep, perdesine bürüdüğü hilafet arzusunu sonuna kadar göstermeye kararlı olduğunu zımnen ifade etmiş olur.

İşte Hz. Osman zamanından itibaren yönetim sorunları yüzünden kin tohumları yeşermeye başlamıştır. Hz. Ali’nin halifeliği döneminde bu kin tohumları Hz. Muhammed’in yakın arkadaşları arasında sıcak savaflara sebep olmuştur. Bir tarafında Hz. Muhammed’in damadı Hz. Ali, diğer tarafta Hz. Muhammed’in eşi Hz. Aişe’nin bulunduğu Cemel savaşında 7000 Müslüman öldürülmüştür.¹⁷ Bu savaşta cennetle müjdelenen sahabilerden Talha ve Zübeyr b. Avam da, Hz. Aişe’nin yanında yer almışlardır¹⁸. Görülüyor ki, dinde siyasî sorunlar, seçkin ve temiz Müslümanların bile birbirleriyle savaşmalarına sebep olmuştur.

Daha sonra Hz. Muaviye de Hz. Ali’nin halifeliğini kabul etmemiş ve bu yüzden Siffin Savaşı gerçekleşmiştir. Siffin savaşında da 4000 dolayında Müslüman şehit olmuştur. Neticede Hz. Ali Kûfe’de, Hz. Muviye de Şam’da halifeliğini yürütmüştür. Ancak Hz. Ali’nin şehit edilmesinin ardından oğlu Hz. Hasan halife seçilmiş. İslam toplumunda yeniden kan dökülmesini istemeyen ve insanların sulh içinde yaşamalarından yana olan Hz. Hasan, halifeliği Muaviye’ye devr etmiştir.

2. Emevi ve Abbasi Halifelikleri

Hz. Hasan’ın hilafette kalış süresi hakkında farklı rivayetler vardır. Bir kısmına göre dört ay 3 gün bir kısmına göre 6 ay 3 gündür. Hz. Muaviye ile anlaşma 31 Temmuz 661 tarihinde yapıldığına göre ikinci ihtimal daha doğru olmalıdır. Ancak görülen o ki, Muaviye Hz. Ali soyuna veya kısaca Haşimoğulları’na

¹⁶ Hiç, I.281; İrfan Aycan, *Saltanata Giden Yolda Muaviye b. Ebî Süfyan*, Ankara, 1990, 174-186; Fiğlalı, , 68; Duman, *Siyasi Fikir Hürriyeti*, 146.

¹⁷ İ. Ağah Çubukçu, “Kültürümüzde Din Unsuru”, *Milli Kültür Unsurlarımız Üzerine*, Ankara, 1990, 66.

¹⁸ Ali b. Ebi Talib, *Nehcü’l-Belaga*, Beyrut, t. I.155-157, 162, 202; İbn Kuteybe, *el-İmame*, I.161-166.

karşı sadakat ve itaat göstermek yerine, bunun tersini yapmış veya yapılmasına müsaade etmiştir.

Hz. Muaviye'den sonra gerek Yezit, gerek II. Muaviye ve gerekse I. Mervan ve daha sonralarında biat etme, yani bir nevi hanedanlık dönemi devam etmiştir. Böylece Hilafet'in intikalinde tevarüs usulü başlamıştır.

On dört Emevî halifesinden dördü, I. Muaviye, I. Yezid, I. Mervan ve Abdü'l-Melik kendilerinden sonra hilafet makamına gelmek üzere oğullarını tayin etmişlerdir¹⁹.

Emevlerden İktidarı ele geçiren Abbasîler, Emevî ailesinin kökünü kazıma siyasetine girmişlerdir²⁰. Abbasîler, umumiyetle Emevîlerin temsil ettiği Mülk Devlet (Meliklik) yahut *Seküler Devlet* şeklinde gerçek Halifelik fikir ve idealini temsil eden kimseler olarak kabul edilmişlerdir.²¹

Burada şunu da zikretmek yerinde olacaktır. Emevî Halifeliği bir Arap İmparatorluğu, Abbasîlerin ki ise, daha çok (ümme esasına) dayalı beynelmilel bir İslam İmparatorluğuydu. Abbasî İmparatorluğunda yapıcı rol oynayan diğer bir çok ırk ve milletler arasında *Araplar* diğerlerinden farklı bir biçimde her hangi bir ırk unsurunu teşkil ediyorlardı.

Abbasîler'de Halife, devletin en üst noktasında (Devlet Başkanı) sıfatı ile yerini almaktadır. Kazalarındaki yetkisini bir Kadı'ya, askerî fonksiyonunu bir General (Emir)'e ve nihayet sivil mülkî alandaki sahip olduğu emretme gücünü (otoritesini) vezire devredilebilirdi ve böylece yapılmıştır. Fakat Halife hükümetle ilgili bütün işlerde nihaî söz sahibi kimsedir.

Abbasîler başlangıçta ele geçirdikleri makamı bir İmamet (İmamlık) yani dini vasıfta bir başkanlık makamı olmasına ve bu vazifenin asaletine yakışan bir önem vermişlerdir ki, bu önem daha sonraki senelerde, ellerindeki fiili ve gerçek kuvvet ve kudretlerine nazaran ters orantılı bir şekilde artmıştır. Sekizinci Abbasi Halifesi Mutasım Billah (833) ile başlayıp hanedanının son bulduğu devreye kadar devam edecek şekilde bir halifeler "*Allah*" adının kendi asıl isimlerine takıldığı bir takım şeref ve unvanları taşımaya başladılar. Çöküşleri esnasında ise,

¹⁹ Hi@i, I, 434.

²⁰ Hi@i, I, 440.

²¹ Hi@i, I, 444.

halk onlara, “*Halifetullah*” (Allah’ın halifesi, vekili) ve daha sonraları ifade edilen unvanlar vermeye başladılar. Gerçekte bu unvanların verilmesi ilk olarak el-Mütevekkil (847-861) ile başlamış ve Osmanlı halifelerinin son günlerine kadar devam edip gitmiştir.²²

3. Halifelik ve Türkler

İslamiyeti kendi arzuları ile kabul eden Türkler, Emevîlerin menfî tutumu yüzünden devlet ve hükümet işlerinde faal rol oynayamamışlardı.²³ Türkler daha sonra Abbasîlerin müspet davranışlarıyla ki, sarayda ve orduda kendilerini göstermişler ve komutanlıklara, valiliklere kadar yükselmişlerdir. Tolunoğulları ve İhşitoğulları adıyla geçen Türk devletlerini, Abbasî sarayında yetişmiş valiler kurmuşlardır.

Selçuklular döneminde emirler ve komutanlar halifelere saygı göstererek ve otoritelerini tanıyarak onların manevi desteğinden yararlanmışlardır. Türk ve İslam tarihi bakımından çok mühim bir gelişme olarak değerlendirilen Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey ile Abbasi halifesi Kaimbiemrillah arasında başlayan ilk resmi münasebetler müspet bir şekilde neticelenmiştir.

Tuğrul Bey’in Abbasî halifeliğini Büveyhoğulları tehlikesinden kurtarmasına karşılık Halife Kaim bi-emrillah kızını Sultan Tuğrul’a vererek *O’nu “Meliku’l maşrik ve’l-Mağrib”* (Doğu’nun ve Batı’nın Meliki) olarak dünyaya tanıtmıştır.²⁴ Bundan dolayı Selçuklu sultanları ile Abbasî halifeleri arasında yapılan antlaşma gereğince din işleri Halifeye, dünya işleri de Sultanlara intikâl ettirildiğinden, dinî yönden Sultan Halifeye, siyasî yönden de Halife Sultana bağlı olup Selçuklu sultanlarına: (Rüknü’l-din-Dinin Temeli) ve (Kâsımü’l-Emiri’l-Mümin)nin (Halifenin ortağı) unvanları verilmekle bu ortaklık sağlanmıştır.²⁵

İslam tarihinde ilk defa din ve dünya işleri birbirinden resmen ayrılmış, Selçuklu Sultanları Halifeliğin dünyevî otoritesini ellerine geçirerek “*Sultan*” veya “*Sultan-ı İslam*” unvanını alırken Abbasi halifeleri de, “*dini reis*” sıfatıyla uhre-

²² Hiç, I, 448.

²³ H. Dursun Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, İstanbul, 1980, 45-48.

²⁴ Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri ve Türk Tarihi*, Ankara, 1983, 168.

²⁵ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, 95.

vî işleri yürütmüşlerdir. Böylece Selçuklular, Abbasî halifelerini adeta, avuçlarına almış ve halifeler onların isteklerine boyun eğmek durumunda kalmışlardır.²⁶

Bunun yanında Sultanlar da, Halifelere hürmet ve tâzimde kusur etmemişler. Bastırdıkları paralarla, okuttukları hutbelerde önce onların adlarını zikretmişlerdir.²⁷ Büyük Selçukluların yıkılışına kadar devam eden bu münasebetler, Anadolu Selçukluları devrinde de devam etmiş. Türkler daima iç ve dış tehlikelere karşı hilâfeti korumuşlar ve kollamışlar. İslam aleminin birlik ve beraberliğinin bozulmamasına dikkat göstermişlerdir. Ancak, Anadolu Selçuklularının Moğollar'a 1243 Köseadağ yenilgisini müteakip Moğol-İlhanlı hakimiyetini tanımak mecburiyetinde kalmaları ile vefalı bir koruyucudan mahrum kalan Abbasî Halifeliği de 1258 tarihinde Moğollar tarafından yıkılmış oldu.²⁸ Kısa bir aradan sonra Halifelik müessesesi Mısır'da yeniden kuruldu. Mısır ve Suriye'ye hakim olan Türk Memluklu Sultanları yanında artık dünya işlerine karışmayan en yüksek din adamı olarak kalmışlardır.

Halifelik müessesesi 1517 yılında Suriye ve Mısır'ın fatihi Yavuz Sultan Selim tarafından Kahire'den İstanbul'a devredilmiştir. İslam'ın en sonuncu büyük halifeliği, Arap olmayan bir millet Osmanlı Türkleri, İstanbul'da temsil etmişlerdir. Bu da takriben (1517-1924) yılına kadar sürmüştür.²⁹

Yavuz Sultan Selim ile "Halifelik" sıfatını da taşımaya başlayan Osmanlı Sultanları, böylece ülkenin hem maddi ve hem de manevi alanda başkanlığını yapmışlardır. Osmanlı Sultanları'nın örfî ve dinî hükümler alâmetleri: Hutbe (Cuma namazında adının anılması), sikke, tabl (Arapça da davul demek olup, adına nöbet vurulur), sancak, (Sultan adına devleti temsil eder ve kutsal), Tuğ, mühür (Adına mühür kazdırmak) ve ferman olarak sayılabilir.³⁰

Yavuz Sultan Selim'in "Halife" unvanını kullanıp kullanmadığı hakkında ihtilaf vardır. Bazılarına göre Yavuz'un Mısır'ı alması üzerine hilafet Osmanlı saltanatına geçmiş gibi kabul olunmuştur. Gerçekte Yavuz Sultan Selim "halife" unvanı ile bulunup, kendisini Abbasî halifelerine bağlayan şahsı, siyâsî bir fitne-

²⁶ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ankara, 1977, 302-303.

²⁷ Köymen, , 87.

²⁸ Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul, 1971, 458.

²⁹ Philip K. Hitti, *İslam Tarihi*, çev. Salih Tuğ, İstanbul, 1989, 262.

³⁰ Uzunçarşılı, *Saray Teşkilatı*, , 235 vd; Taneri, , 33-82.

ye alet olmamak için İstanbul'a getirmiş olması, ondan "Hilafet"i almış gibi yorumlanmışsa da, bu görüş doğru değildir.

Yavuz ve ondan sonra gelen padişahlar bastırdıkları paralarda "Halife" yerine "Sultan" unvanını kullanmışlardır. Cuma günleri okunan "Hutbe"ler de "Halife" adına değil, "Sultan" adına okunmuştur.³¹

Bazılarına göre de, "Türk Sultanı" Yavuz, son Abbasî halifesi olan Mütevekkil'i beraberinde İstanbul'a getirip Ayasofya'da yapılan bir merasimle hilafeti ve mukaddes emanetleri devralmış: Bu suretle İslam Halifeliği Abbasîlerden Osmanlılara geçmiştir.³² Tarihçilerin çoğunluğu bu görüşü benimsemediklerinden, bizde bu görüşe katılarak Yavuz Sultan Selim'in ilk Osmanlı halifesi olduğunu kabul etmekteyiz.³³ Çünkü, "Hilafet" şartlarına göre, bu makam gölge insanların değil, İslam davasına sahip ve kudretli Osmanlı Sultanları'nın fiilen olduğu gibi, hukukende halife olmalarını gerektiriyordu.³⁴ Böylece, Selçuklular devrinde, maddi kudret sultanlara, manevi otorite de halifelere ait iken; Osmanlılar Saltanat ve Hilafeti birleştirmekle, İslam'ın hilafet şartlarını da yerine getirmişlerdir.

Ancak Sultan II. Mahmud (1808-1839)'un açtığı yol üzerinde ilan edilen Tanzimat (3 Kasım 1839)'a göre Padişah, Osmanlı tarihinde ilk olarak kendi ordusu ile yetkilerini sınırlamaktadır. Osmanlı Sultanı ile tebâsı arasındaki münasebetleri düzenleyen bir anlaşma özelliğini taşıyan Tanzimat'a aynı zamanda bir İslam Halifesi olan Osmanlı Sultanı, kendi yetkileri üzerinde bir kuvveti -Yeni Kanunu- tanıyarak hukuk devleti yolunu açmış olmaktadır.

23 Aralık 1876 tarihinde Sultan II. Abdülhamid (1876-1909) tarafından ilan edilen "Kanunî Esasî" (Anayasa) ile Meşrutiyet kabul edilmiştir. Buna göre hakiyet yönü Osmanlı hanedanına ait olup, bu hanedanın en yaşlı erkek üyesi padişah olacaktır. Padişah "kutsal ve sorumsuzdur". Devletin dini "İslâm"dır. Kanunî Esasî ile (Madde 3-6) kanun yapma gücünü Padişah elinde tutup görüşülmesinden oluşan meclis kurulmuştur.³⁵ Kısa bir süre sonra yürürlükten kaldırılan anayasayı "Halifelik ve Sultanlık" yetkililerini sınırsız olarak uzun süre kullanan II.

³¹ Taneri, 45.

³² Turan, 78.

³³ İsmail Hami Danişment, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, II, İstanbul, 1971, 37-38.

³⁴ Turan, 78.

³⁵ Hamza Eroğlu, *Türk İnkılab Tarihi*, Ankara, 1977, 20-21.

Abdülhamid, 23 Temmuz 1908’de yeniden yürürlüğe koymasa da, 1909 31 Mart hareketi ile tahttan indirilmiş, yerine Sultan V. Mehmed geçirilmiştir.

Kasım 1922 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi Türkiye’yi bir Cumhuriyet idaresi ilan ederek Sultan ve Halife VI. Mehmed’i hal edip onun yerine yeğeni Abdulmecid’i sultanlığını üzerinden almak suretiyle sadece “Halife” olarak bırakmış ve 1924 yılının Mart ayında da Hilafet makamını ilga etmiştir.³⁶ 1922’de Osmanlı devletinin yıkılmasından sonra Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından 3 Mart 1924’de halifelik resmen kaldırılmıştır.³⁷ Aynı gün çıkarılan bir kanunla da Şer’iyye ve Evkaf Vekaleti din işlerini yürütecek bir müessese olarak Diyanet İşleri Başkanlığı’na dönüştürülmüş ve Başbakanlığa bağlanmıştır.

Sonuç

İslam tarihinde nev’i şahsına münhasır olarak kabul edilen ve İslam toplumlarının yönetim biçimi olarak algılanan Halifeliğin, esasen siyasi bir kurum olduğu ve büyük oranda dini niteliğe sahip olmadığı söylenebilir. Nitekim Hz. Peygamber’in vefatının ardından Hz. Ebu Bekir’in halife seçilmesiyle başlayan Halifelik müessesesi, ilk dört halifeden sonra Saltanat şekline dönüşmüş ve Halifeler, Halife-Sultan olarak icra-yı hükümet etmişlerdir. Gerek Emevi ve Abbasiler ve gerekse Halifeliği devr alan Osmanlıların Halifelikleri Halife-Sultan biçimindedir.

Kısaca vermeye çalıştığımız halifelik tarihinden de anlaşılacağı üzere, dini olmaktan çok dünyevi bir iktidar biçimi olan halifelik, İslam toplumlarına özgü bir yönetim biçimi olmasına rağmen, İslam toplumlarının yegane yönetim biçimi olarak görülmemelidir. Bu sebeple Hz. Peygambere izafeten nakledilen ve Halife bey’atı dinin rüknü gibi gösteren anlayışların, İslam diniyle ilgili yorumlar olmadığını söylemek yanlış olmayacaktır.

³⁶ Hitti, I. 262.

³⁷ Atatürk, **Nutuk**, II, İstanbul, 1967, 845-851.